348sk04

४

रघुवंशम् - रघुवंशीयनृपाणां गुणवर्णनम्

प्रस्तावना

अस्मिन् पाठे रघुवंशस्य आदितः दश श्लोकान् पठामः। अत्र काव्यस्य विषयवस्तुवर्णनं न आरभ्यते। अस्मिन् भागे प्रथमतः कविः महाकाव्यस्य मङ्गलाचरणं करोति। ततः ग्रन्थलेखने स्वस्य असामर्थ्यं प्रकटय्य विनयं प्रदर्शयति। असामर्थ्ये सति अपि रघुवंशलेखने स कथं प्रवृत्तः इति अपि स ज्ञापयति। ततः कालिदासः साधारणतया सर्वेषां रघुवंशीयानां नृपाणां वर्णनं करोति। अन्ते च रघुवंशकाव्यपठने कः अधिकारी इति कथयति।

उद्देश्यानि

अमुं पाठं पठित्वा भवान्-

- कालिदासस्य विनम्रतां जानीयात्।
- रघुवंशीयानां नृपाणां विषये ज्ञातुं पारयेत्।
- कालिदासस्य काव्यशैलीं ज्ञातुं शक्नुयात्।
- श्लोकानाम् अन्वयं प्रतिपदार्थादिकं च अवगच्छेत्।
- उपमादीन् कांश्चन अलङ्कारान् बोद्धुं शक्नुयात्।
- दीर्घानां पदानां विग्रहवाक्यं समासं च बोद्धुं समर्थः भवेत्।

४.१) मूलपाठः -

वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ।।१।।

क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्।।२।।

मन्दः कवियशः प्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम्।
प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहुरिव वामनः।।३।।

अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन्पूर्वसूरिभिः।

मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः।।४।।

सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम्।

आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम्।।५।।

यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम्।

यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम्।।६।।

त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम्।

यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम्।।७।।

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम्।

वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम्।।८।।

रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन्।

तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः।।९।।

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः।

हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा।।१०।।

४.२) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम -

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ।।१।।

अन्वयः - वागर्थाविव सम्पृक्तौ जगतः पितरौ पार्वतीपरमेश्वरौ वागर्थप्रतिपत्तये वन्दे।

अन्वयार्थः - वागर्थाविव शब्दार्थाविव सम्पृक्तौ सम्पर्कयुक्तौ जगतः विश्वस्य पितरौ मातापितरौ पार्वतीपरमेश्वरौ उमामहेश्वरौ वागर्थप्रतिपत्तये शब्दार्थपरिज्ञानाय वन्दे अभिवादये।

सरलार्थः - वागर्थौ इव नित्यं संयुक्तौ समग्रस्य लोकस्य मातापितरौ पार्वतीपरमेश्वरौ शब्दार्थराशेः सम्यक् परिज्ञानाय प्रणमामि।

तात्पर्यार्थः - अयं रघुवंशस्य मङ्गलश्लोकः वर्तते। प्रत्येकं कार्याणां निर्विघ्नेन समाप्तये कार्यारम्भात् प्राक् मङ्गलम् आचर्यते। तेन मङ्गलाचरणेन विघ्नानां नाशः भवति। अस्मिन् विषये समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेत् इत्यादिश्रुतिः अपि वर्तते। एवमेव कस्यचित् काव्यस्य निर्विघ्नं परिसमाप्त्यर्थं तस्य काव्यस्य आदौ मङ्गलाचरणं कुर्वन्ति कविजनाः। अतः महाकविः कालिदासः अपि स्वस्य रघुवंशमहाकाव्यस्य मङ्गलम् अनेन श्लोकेन विदधाति। अस्मिन् श्लोके कविः पार्वतीपरमेश्वरयोः स्तुत्या काव्यस्य मङ्गलं सम्पादयति।

अत्र वन्द्यमानौ देवौ समस्तस्य लोकस्य मातापितरौ। अतः समग्रं विश्वमेव तयोः पुत्रसमानं भवति। यथा मातुः पितुः च प्रसादः सदा सन्तानेषु वर्तते तथा एव उमामहेश्वरयोः प्रसादः अपि पुत्रलक्षणे कवौ अस्ति इति वक्तुं शक्यते। अत्र पार्वतीपरमेश्वरौ वागर्थौ इव सम्पृक्तौ इति उपमानम् अपि प्रदत्तम्। सम्पृक्तौ इत्यस्य अर्थः भवति सम्पर्कयुक्तौ। अर्थात् शब्दार्थयोः सम्पर्कः यथा नित्यः अस्ति तथा उमामहेश्वरयोः दाम्पत्यबन्धः अपि नित्यः अस्ति। अत्र नित्यः शब्दार्थसम्बन्धः इति मीमांसकानां मतं प्रमाणं वर्तते। तादृशयोः सम्पर्कयुक्तयोः उमामहेश्वरयोः वन्दनायाः फलं वर्तते शब्दार्थयोः सुस्पष्टं ज्ञानम् इति। शब्दार्थौ उत्कृष्टौ चेत् काव्यमपि उत्कृष्टं भवति। काव्यस्य उत्कृष्टता एव कवेः साफल्यम्। अतः कविः पार्वतीपरमेश्वरयोः स्तुत्या रघुवंशकाव्यस्य साफल्यमेव प्रार्थयति। अतः कवेः प्रार्थना समुचिता अस्ति।

व्याकरणविमर्शः -

- वागर्थाविव - वाक् च अर्थः च वागर्थौ इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। वागर्थौ इव इति वागर्थाविव।
- सम्पृक्तौ - (सम्+पृच्+क्त) सम्-इति उपसर्गपूर्वकात् पृच्-धातोः क्तप्रत्यये सम्पृक्त इति प्रातिपदिकं निष्पद्यते। तस्य प्रथमाद्विवचने सम्पृक्तौ इति रूपम्।
- वागर्थप्रतिपत्तये - वागर्थयोः प्रतिपत्तिः वागर्थप्रतिपत्तिः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः, तस्यै वागर्थप्रतिपत्तये। एतत् चतुर्थ्येकवचनस्य रूपम्।
- पितरौ - माता च पिता च पितरौ इति एकशेषः।
- पार्वतीपरमेश्वरौ - परमः च असौ ईश्वरः च इति परमेश्वर इति कर्मधारयसमासः। पार्वती च परमेश्वरः च पार्वतीपरमेश्वरौ इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः।
- **अव्ययपरिचयः** - अत्र इव इति अव्ययपदम् अस्ति। एतत् च सादृश्यवाचकम् अव्ययं वर्तते।
- **प्रयोगपरिवर्तनम्** - (मया) वागर्थौ इव सम्पृक्तौ जगतः पितरौ पार्वतीपरमेश्वरौ वागर्थप्रतिपत्तये वन्द्येते।

अलङ्कारालोचना - उपमा इति एकः अलङ्कारः वर्तते। उपमालङ्कारस्य प्रयोगे चत्वारः विषयाः आवश्यकाः- उपमेयः उपमानम् उपमावाचकशब्दः सदृशः धर्मः च। प्रस्तुते श्लोके उपमेयः भवति पार्वतीपरमेश्वरौ। उपमानं भवति वागर्थौ। अपि च उपमावाचकः शब्दः भवति इव इति। यथा वागर्थौ संयुक्तौ भवतः तथा पार्वतीपरमेश्वरौ अपि संयुक्तौ इति सादृश्यम्। अतः अत्र उपमालङ्कारः अस्ति।

पाठगतप्रश्नाः -१

१. कविः किमर्थं पार्वतीपरमेश्वरौ वन्दते।

२. पार्वतीपरमेश्वरौ कौ इव सम्पृक्तौ।

३. पितरौ इत्यत्र विग्रहं समासनाम च लिखत।

४. प्रस्तुते श्लोके कः अलङ्कारः अस्ति।

५. एतेषु किं कालिदासेन न रचितम्-

१) कुमारसम्भवम् २) उत्तररामचरितम् ३) मालविकाग्निमित्रम् ४) ऋतुसंहारम्

६. अस्मिन् श्लोके कः अलङ्कारः अस्ति-

१) उत्प्रेक्षालङ्कारः २) रूपकालङ्कारः ३) उपमालङ्कारः ४) दृष्टान्तालङ्कारः

७. उपमालङ्कारे किं न आवश्यकम्

१) उपमेयम् २) उपमानम् ३) उपमेयविशेषणम् ३) सदृशधर्मः

८. रघुवंशे कति सर्गाः सन्ति-

१) १९ २) १८ ३) २० ४) १७

९. वागर्थौ इत्यत्र कः समासः

१) तत्पुरुषः २) अव्ययीभावः ३) बहुव्रीहिः ४) द्वन्द्वः

१०. रघुवंशस्य अन्तिमः राजा कः-

१) अग्निवर्णः २) अग्निवर्मा ३) अग्निशर्मा ४) अग्निवर्मणः

४.३) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम -

क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्।।२।।

अन्वयः - सूर्यप्रभवः वंशः क्व। अल्पविषया मतिश्च क्व। मोहाद् दुस्तरं सागरम् उडुपेन तितीर्षुः अस्मि।

अन्वयार्थः - सूर्यप्रभवः भास्करोत्पन्नः वंशः कुलं क्व कुत्र अल्पविषया अल्पज्ञानवती मतिश्च बुद्धिश्च क्व कुत्र मोहाद् लोभाद् दुस्तरं तरीतुम् अशक्यं सागरं समुद्रं तितीर्षुः तरीतुम् इच्छुः अस्मि भवामि।

सरलार्थः - महत् सूर्यकुलं कुत्र। अल्पज्ञानवती मम बुद्धिः कुत्र। अर्थात् क्षुद्रमतियुक्तेन मया सूर्यकुलस्य वर्णनं नैव शक्यते। तथापि तत् कर्तुम् उद्यतः अहं लघुनौकया भीषणं समुद्रं तरीतुमिच्छामि।

तात्पर्यार्थः - अस्मिन् श्लोके कविः रघुवंशकाव्यरचनायां स्वस्य असामर्थ्यं कथयित्वा विनयं प्रकटयति। लघुनौकया सुविशालस्य भयङ्करस्य समुद्रस्य तरणम् असम्भवं भवति। कविः वदति यत् तेन रघुवंशकाव्यरचना अपि तथैव दुष्करा अस्ति। मनुदिलीपरघुरामादयः महान्तः आसन्। अतः तेषां चरितस्य वर्णनं सामान्यमानवाः कर्तुं न शक्नुवन्ति। तेषां चरितवर्णनं कर्तुं प्राज्ञाः एव समर्थाः सन्ति। किन्तु कालिदासः आत्मानं प्राज्ञं न मन्यते। अतः स रघुवंशकाव्यनिर्माणे असमर्थः इति तस्य आशयः। लोके ये शिष्टा भवन्ति ते प्रथमतः कर्मणि तेषाम् असामर्थ्यमेव प्रकटयन्ति। ततश्च तत्तत्कर्म

सम्पादयन्ति। महाकविः कालिदासः अपि रघुवंशमहाकाव्यस्य रचनायाः प्राक् तथा एव आचरितवान्। अतः सः अपि शिष्टः अस्ति इति प्रकाशयति अयं श्लोकः।

व्याकरणविमर्शः -

- सूर्यप्रभवः - प्रभवति अस्मात् इति प्रभवः उत्पत्तिस्थानम्। सूर्यः प्रभवः यस्य सः सूर्यप्रभवः इति बहुव्रीहिसमासः।
- अल्पविषया - अल्पः विषयः यस्याः सा अल्पविषया इति बहुव्रीहिसमासः। एषः शब्दः मतिशब्दस्य विशेषणम्। अतः स्त्रीलिङ्गे वर्तते।
- तितीर्षुः - तरीतुम् इच्छुः इत्यर्थे तृधातोः सन्प्रत्यये उप्रत्यये च तितीर्षुः इति रूपम्।
- दुस्तरम् - दुःखेन तरीतुं शक्यमिति दुष्करम्।

सन्धिकार्यम् -

- सूर्यप्रभवो वंशः - सूर्यप्रभवः+वंशः
- चाल्पविषया - च+अल्पविषया
- तितीर्षुर्दुस्तरम् - तितीर्षुः+दुस्तरम्
- मोहादुडुपेनास्मि - मोहाद्+उडुपेन+अस्मि
- **अव्ययपरिचयः** - क्व इति एकम् अव्ययपदम्। कुत्र इति तस्य अर्थः।
- **प्रयोगपरिवर्तनम्** - सूर्यप्रभवेन वंशेन क्व (भूयते) अल्पविषया मत्या च क्व (भूयते)। (मया) मोहात् दुस्तरं सागरं उडुपेन तितीर्षुणा (भूयते)।

अलङ्कारालोचना - अत्र सूर्यवंशः दुस्तरसमुद्र इव स्वमतिः लघुनौका इव इति वारद्वयम् उपमालङ्कारस्य प्रयोगः कृतः। अतः अत्र सूर्यवंशः स्वमतिः च उपमेयवाचकं पदद्वयं भवति। दुस्तरसमुद्रः लघुनौका च उपमानवाचके द्वे पदे भवतः। लघुनौकया यथा दुस्तरसमुद्रस्य तरणम् असम्भवं तथा कवेः मत्या रघुवंशीयानां चरितवर्णनम् असम्भवम् इति सादृश्यम्। अतः अत्र उपमालङ्कारः वर्तते।

पाठगतप्रश्नाः -२

११. कविः स्वमतिं केन सह उपमाति। रघूणां चरितस्य उपमानं कविना किं प्रदत्तम्।

१२. मोहादुडुपेनास्मि इत्यत्र सन्धिविच्छेदं कुरुत।

१३. तितीर्षुः इत्यस्य कः अर्थः।

१४. प्रस्तुते श्लोके उपमालङ्कारं साधयत।

१५. प्रभवः नाम किम्-

१) विनाशस्थानम् २) प्राप्तिस्थानम् ३) उत्पत्तिस्थानम् ४) प्रथमस्थानम्

४.४) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम -

मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम्।

प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहुरिव वामनः।।३।।

अन्वयः - मन्दः कवियशःप्रार्थी (अहम्) प्रांशुलभ्ये फले लोभात् उद्बाहुः वामनः इव उपहास्यतां गमिष्यामि।

अन्वयार्थः - मन्दः मूढः कवियशःप्रार्थी कविकीर्त्यभिलाषी प्रांशुलभ्ये उन्नतेन प्राप्ये फले फलविषये लोभात् मोहात् उद्बाहुः उन्नतभुजः वामनः इव खर्व इव उपहास्यतां गमिष्यामि उपहास्यो भविष्यामि।

सरलार्थः - अहं मन्दः अपि महाकवियशः प्राप्तुमिच्छामि। अतः उन्नतजनेन लभ्यं फलं प्राप्तुं प्रवर्तमानः वामनः यथा उपहास्यः भवति तथा अहमपि उपहास्यः भविष्यामि।

तात्पर्यार्थः - महाकविः कालिदासः पूर्वस्मिन् श्लोके स्वस्य असामर्थ्यं प्रकटितवान्। किन्तु तेन तस्य तृप्तिः न जाता। अतः अस्मिन् श्लोके पुनः स्वीयम् असामर्थ्यं प्रकाश्य विनयं प्रकटयति। उपरि स्थितं यत् किमपि वस्तु उन्नतः जनः एव प्राप्तुं शक्नोति। कश्चन वामनः तत् फलं प्राप्तुम् इच्छति चेत् तेन स्वस्य बाहुद्वयम् उन्नतं कृत्वा तत् प्राप्तव्यं भवति। किन्तु एवं कुर्वाणः स सर्वैः उपहसितः भवति। कालिदासः अपि महाकविकीर्तिं प्राप्तुं काङ्क्षते। किन्तु सा कीर्तिः सामान्यमानवैः प्राप्तुं न शक्यते। विशिष्टैः प्राज्ञैः एव सा प्राप्यते। तथापि कालिदासः तां प्राप्तुं प्रयतते। किञ्च तस्य महाकवित्वेच्छा सामर्थ्यात् न उत्पन्ना अपि तु लोभात् उत्पन्ना इत्यपि स कथयति। अतः लोभात् प्रवर्तमानः स सर्वैः उपहसित एव भविष्यति इति तस्य आशयः। लोके ये महात्मानः भवन्ति ते स्वस्य असामर्थ्यस्य कथने न लज्जन्ते। महात्मनाम् इदं लक्षणं कालिदासे अपि अन्वेति। वस्तुतः अनेन श्लोकेन कालिदासस्य विनय एव प्रकटितः भवति।

व्याकरणविमर्शः -

- कवियशःप्रार्थी - कवेः यशः कवियशः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। कवियशः प्रार्थयते इति अर्थे णिनिप्रत्यये कवियशःप्रार्थी इति रूपम्।
- प्रांशुलभ्ये - प्रांशुना लभ्यं प्रांशुलभ्यमिति तृतीयातत्पुरुषसमासः,तस्मिन् प्रांशुलभ्ये। एतत् रूपं सप्तम्येकवचने भवति।
- उद्बाहुः - उन्नतः बाहुः यस्य स उद्बाहुः इति बहुव्रीहिसमासः।
- उपहास्यताम् - उपहसितुं योग्य इत्यर्थे उपपूर्वकात् हस्धातोः ण्यत्प्रत्यये उपहास्य इति रूपम्। उपहास्यस्य भाव इत्यर्थे उपहास्यशब्दात् तल्प्रत्यये उपहास्यता, ताम् उपहास्यताम्। एतत् रूपं द्वितीयैकवचने भवति।

सन्धिकार्यम् -

- गमिष्याम्युपहास्यताम्- गमिष्यामि+उपहास्यताम्
- लोभादुद्बाहुरिव- लोभात्+उद्बाहुः+इव
- **प्रयोगपरिवर्तनम्** - मन्देन कवियशःप्रार्थिना (मया) प्रांशुलभ्ये फले लोभात् उद्बाहुना वामनेन इव उपहास्यता गमिष्यते।

अलङ्कारालोचना - अत्र कवियशः उन्नतजनेन लभ्यं फलमिव किञ्च कविः तत् फलं प्राप्तुम् इच्छुः वामनः इव इति कविः स्वयम् उपमाति। उभयत्र उपमावाचकः शब्दः इव इति अपि वर्तते। अतः अत्र उपमालङ्कारः विद्यते।

पाठगतप्रश्नाः -३

१६. कविः आत्मानं केन साकम् उपमाति।

१७. उपरि स्थितं फलं केन लब्धुं शक्यते।

१८. इव इति अव्ययपदस्य कः अर्थः।

१९. प्रांशुलभ्ये इत्यत्र विग्रहवाक्यं समासनाम च लिखत।

२०. उपरि स्थितं वस्तु कः प्राप्तुं न शक्नोति-

१) पीनः २) वामनः ३) उन्नतः ४) कृशः

४.५) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम -

अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेस्मिन् पूर्वसूरिभिः।
मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः।।४।।

अन्वयः - अथवा पूर्वसूरिभिः कृतवाग्द्वारे अस्मिन् वंशे वज्रसमुत्कीर्णे मणौ सूत्रस्य इव मे गतिः अस्ति।

अन्वयार्थः - अथवा अन्यस्मिन् पक्षे पूर्वसूरिभिः प्राचीनकविभिः कृतवाग्द्वारे कृतकाव्यप्रवेशद्वारे अस्मिन् अत्र वंशे कुले वज्रसमुत्कीर्णे वज्रविद्धे मणौ रत्ने सूत्रस्य इव तन्तोः इव मे मम गतिः सञ्चारः अस्ति वर्तते।

सरलार्थः - वाल्मीक्यादिभिः प्राचीनाः कवयः काव्यमाध्यमेन अस्मिन् वंशे प्रविष्टवन्तः। अतः यथा वज्रविद्धे रत्ने सूत्रस्य गतिः प्रतिबन्धकविहीना भवति तथैव रघुवंशे मम प्रवेशः निर्बाधः अस्ति इति कवेः आशयः।

तात्पर्यार्थः - एतावता महाकविः कालिदासः रघुवंशकाव्यस्य लेखने स्वस्य असामर्थ्यं प्रकटितवान्। किन्तु असामर्थ्ये सत्त्वे अपि स काव्यलेखने कथं प्रवृत्तः- तत् अस्मिन् श्लोके वर्णयति। कविः वदति यत् रघुवंशकाव्यरचना तस्य कृते सरला एव वर्तते। यतः स एव रघुवंशस्य प्रथमः वर्णयिता इति नास्ति। पूर्वं वाल्मीक्यादयः महान्तः कवयः अपि रामायणादीन् ग्रन्थान् विरचितवान्। तत्र च ते रघुवंशीयानां जीवनं सम्यक् वर्णितवन्तः। तस्मात् कवेः कार्यं सुकरम् एव वर्तते। एतदर्थसमर्थनाय कविः दृष्टान्तमपि दर्शयति। वज्रेण मणिवेधकसूचीविशेषेण वा मणौ छिद्राणि क्रियन्ते। कृतैः तैः छिद्रैः रत्ने सूत्रस्य गतिः यथा सरला भवति तथा रघुवंशकाव्यरचनायां कवेः गतिः अपि बाधहीना वर्तते इति कवेः मतम्। यतो हि वाल्मीक्यादयः विद्वांसः स्वकाव्यद्वारा तत्र प्रवेशद्वारं निर्मीतवन्तः। एवं रघुवंशकाव्यनिर्माणे कविः स्वकीयां प्रतिभां निराकरोति। अपि च, व्यासवाल्मीक्यादिषु प्राचीनेषु कविषु तस्य कियती श्रद्धा आसीत् इत्यपि ज्ञापयति।

व्याकरणविमर्शः -

- पूर्वसूरिभिः - पूर्वं च ते सूरयः पूर्वसूरयः, तैः इति कर्मधारयसमासः।
- कृतवाग्द्वारे - कृतं वाक् एव द्वारं यस्य सः कृतवाग्द्वारः, तस्मिन् इति बहुव्रीहिसमासः।
- वज्रसमुत्कीर्णे - वज्रेण समुत्कीर्णः वज्रसमुत्कीर्णः इति तृतीयातत्पुरुषसमासः। वज्रं नाम मणिभेदकः सूचीविशेषः।

सन्धिकार्यम् -

- वंशेऽस्मिन् - वंशे+अस्मिन्
- सूत्रस्येवास्ति - सूत्रस्य+इव+अस्ति
- **अव्ययपरिचयः** - अथवा इति विकल्पार्थकम् एकम् अव्ययम्।
- **प्रयोगपरिवर्तनम्** - अथवा पूर्वसूरिभिः कृतवाग्द्वारे अस्मिन् वंशे वज्रसमुत्कीर्णे मणौ सूत्रस्य इव मे गत्या भूयते।

अलङ्कारालोचना - अस्मिन् श्लोके पूर्वकविभिः कृतवाग्द्वारः वंशः वज्रसमुत्कीर्णेन मणिना उपमितः। किञ्च, कवेः गतिः सूत्रस्य गतिः इव इत्यपि वर्णितम्। इव इति उपमानवाचकशब्दः अपि अत्र वर्तते। अतः अत्र उपमालङ्कारः वर्तते।

पाठगतप्रश्नाः -४

२१. वज्रबिद्धे रत्ने सूत्रस्य गतिः कथं भवति।

२२. वज्रं नाम किम्।

२३. सूत्रस्येवास्ति इति सन्धिविच्छेदं कुरुत।

२४. पूर्वसूरिणः के।

२५. अस्मिन् श्लोके कः उपमानवाचकः शब्दः

१) इव २) वंशः ३) मणिः ४) अन्यत् किमपि

४.६) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम -

सोहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम्।

आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम्।।५।।

अन्वयः - सः अहम् आजन्मशुद्धानाम् आफलोदयकर्मणाम् आसमुद्रक्षितीशानाम् आनाकरथवर्त्मनाम् (रघूणाम् अन्वयं वक्ष्ये)।

अन्वयार्थः - सः तादृशः अहं कालिदासः आजन्मशुद्धानां जन्मतः पवित्राणाम् आफलोदयकर्मणां फलप्राप्तिपर्यन्तं कर्म कुर्वाणानाम् आसमुद्रक्षितीशानां समुद्रपर्यन्तं पृथ्वीपालकानाम् आनाकरथवर्त्मनां स्वर्गपर्यन्तं रथमार्गः अस्ति येषां तेषां रघूणां रघुवंशोत्पन्नानां राज्ञाम् अन्वयं वंशं वक्ष्ये कथयिष्यामि।

सरलार्थः - जन्मतः पवित्राणां फललाभपर्यन्तं कर्म कुर्वाणानां सार्वभौमानां इन्द्रस्य सहचारिणां रघुवंशस्य नृपाणां वंशं महाकविः कालिदासः वर्णयति।

तात्पर्यार्थः - अस्मात् श्लोकात् चतुर्भिः श्लोकैः कविः रघुवंशीयानां नृपाणां चरितं वर्णयति। रघूणामन्वयं वक्ष्ये इति नवमश्लोकेन एतेषां श्लोकानाम् अन्वयः भवति। अत्र रघुवंशीयनृपाणां विशेषणचतुष्टयं प्रदत्तम्। तत्रादिमं विशेषणं भवति सोहमाजन्मशुद्धानाम् अर्थात् रघुवंशीयनृपाः जन्मतः एव शुद्धाः पवित्राः आसन्। द्वितीयम् आफलोदयकर्मणाम् अर्थात् ते फलप्राप्तिपर्यन्तं कर्म आचरन्ति स्म। कर्मसम्पादनकाले विघ्ने आगते अपि कर्म न त्यजन्ति स्म। अर्थात् ते निरन्तरं कर्म सम्पादयन्ति स्म इत्यर्थः। तृतीयं विशेषणं भवति आसमुद्रक्षितीशानाम् अर्थात् तेषां राज्यं समुद्रपर्यन्तम् आसीत्। तेषां राज्यस्य सीमा समुद्रः आसीत्। अतः पृथिव्याम् अन्यस्य कस्यापि राज्ञः राज्यं नासीत् इति ज्ञायते। समुद्रपर्यन्तं भूमीनां ते एव महीपतयः अभवन्। अन्तिमं विशेषणं प्रददाति आनाकरथवर्त्मनाम्। अस्यार्थः स्वर्गपर्यन्तं तेषां रथमार्ग आसीत्। अर्थात् स्वर्गं प्रत्यपि तेषां गमनागमनम् आसीत्। एवं ते इन्द्रस्य मित्राणि आसन् इति स्फुटं भवति। एतादृशानां महतां रघुवंशीयनृपाणां चरितं वर्णयितुं कालिदासः प्रवृत्त इति अस्य श्लोकस्य आशयः।

व्याकरणविमर्शः -

- आजन्मशुद्धानाम् - जन्मन आ इति आजन्म इति अव्ययीभावसमासः। आजन्म शुद्धाः आजन्मशुद्धाः इति सुप्सुपासमासः, तेषाम् आजन्मशुद्धानाम्। एतत् रूपं षष्ठीबहुवचने भवति।
- आफलोदयकर्मणाम् - फलोदयात् आ इति आफलोदयम् इति अव्ययीभावसमासः। आफलोदयं कर्म येषां ते आफलोदयकर्माणः इति बहुव्रीहिसमासः, तेषाम् आफलोदयकर्मणाम्। एतत् रूपं

षष्ठीबहुवचने भवति।

- आसमुद्रक्षितीशानाम् - समुद्रात् आ इति आसमुद्रम् इति अव्ययीभावसमासः। क्षितेः ईशाः क्षितीशाः इति तत्पुरुषसमासः। आसमुद्रं क्षितीशाः आसमुद्रक्षितीशाः इति सुप्सुपासमासः, तेषां आसमुद्रक्षितीशानाम्। एतत् रूपं षष्ठीबहुवचने भवति। क्षितिः नाम पृथिवी।
- आनाकरथवर्त्मनाम् - नाकात् आ आनाकम् इति अव्ययीभावसमासः। रथस्य वर्त्म रथवर्त्म इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। आनाकं रथवर्त्म येषां ते आनाकरथवर्त्मानः इति बहुव्रीहिसमासः, तेषाम् आनाकरथवर्त्मनाम्। एतत् रूपं षष्ठीबहुवचने भवति।

सन्धिकार्यम् -

- सोहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम्- - सः+अहम्+आजन्मशुद्धानाम्+आफलोदयकर्मणाम्
- आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम् - आसमुद्रक्षितीशानाम्+आनाकरथवर्त्मनाम्
- **प्रयोगपरिवर्तनम्** - तेन मया आजन्मशुद्धानाम् आफलोदयकर्मणाम् आसमुद्रक्षितीशानाम् आनाकरथवर्त्मनाम् (रघूणाम् अन्वयः वक्ष्यते)।

पाठगतप्रश्नाः -५

२६. आनाकरथवर्त्मनाम् इत्यस्य अर्थ समासादिपुरःसरं परिष्कुरुत।

२७. रघुवंशीयनृपाणां राज्यस्य सीमा किम् आसीत्।

२८. सोहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् इत्यत्र सन्धिविच्छेदं कुरुत।

२९. रघुवंशीयानां नृपाणां मार्गः कियत्पर्यन्तम् आसीत्-

१) स्वर्गपर्यन्तम् २) गगनपर्यन्तम् ३) पातालपर्यन्तम् ४) राज्यसीमपर्यन्तम्

३०. किं नाम क्षितिः-

१) जलम् २) पृथिवी ३) वायुः ४) आकाशः

४.७) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम -

यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम्।

यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम्।।६।।

अन्वयः - (सः अहम्) यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनां यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम् (रघूणाम् अन्वयं वक्ष्ये)।

अन्वयार्थः - सः अहम् कालिदासः यथाविधिहुताग्नीनां विधिपूर्वकं होमं कुर्वतां यथाकामार्चितार्थिनां यथाभिलाषं याचकानां सत्कारं कुर्वतां यथापराधदण्डानां अपराधानुसारेण दण्डं प्रदातृणाम् यथाकालप्रबोधिनां यथासमयं प्रबोधनशीलानां रघूणाम् अन्वयं वक्ष्ये।

सरलार्थः - अहं कालिदासः विधिपूर्वकं होमानुष्ठानं कुर्वतां अभिलाषानुसारेण याचकेभ्यः दानं कुर्वाणानाम् अपराधानुसारेण दण्डदायिनां यथासमयं प्रबुद्धानां रघुवंशीयनृपाणां वंशं वर्णयिष्यामि।

तात्पर्यार्थः - अस्मिन् श्लोके कालिदासः रघुवंशीयनृपाणां गुणविशेषवर्णनं करोति। रघुवंशीया नृपाः सर्वाणि कार्याणि यथार्थं सम्पादयन्ति स्म। एतत्प्रदर्शनाय तेषां विशेषणचतुष्टयम् अत्र उल्लिखितं वर्तते। यथाविधिहुताग्नीनाम् अर्थात् वेदादिशास्त्रेषु अग्निहोमादीनां विधानं यथा कृतम् अस्ति तथैव ते पालयन्ति स्म। अग्निः द्विविधः भवति- श्रौताग्निः स्मार्ताग्निः च। श्रौताग्नेः त्रयः भेदाः सन्ति- दक्षिणाग्निः आहवनीयाग्निः गार्हपत्याग्निः च। स्मार्ताग्नेः अपि द्वौ भेदौ- शम्याग्निः आवसथ्याग्निः च। ते राजानः एतेषां सर्वेषाम् अग्नीनामेव हवनं यथाविधि कुर्वन्ति स्म। शास्त्रानुसारेण यज्ञाचरणं करोति स्म अतः फलितार्थः अपि सम्यगासीदिति ज्ञायते। यथाकामार्चितार्थिनाम् अर्थात् याचकाः यद् यद् इच्छन्ति स्म तत् सर्वम् एव ते याचकेभ्यः प्रददति स्म। अभिलाषानुसारेण याचकेभ्यः इष्टानि वस्तूनि प्रदाय तान् याचकान् सन्तुष्टान् करोति स्म। एतेन तेषां दानातिशयः वर्ण्यते। यथापराधदण्डानाम् इत्यस्य अर्थः भवति यत् अपराधः कृतः चेत् तदपराधानुसारेण अपराधकारिभ्यः ते दण्डान् यच्छन्ति स्म। तेषां शासनकाले अपराधं कृत्वा कोपि निर्दण्डः न तिष्ठति स्म। तेन अधिकदण्ड्यानां न्यूनदण्डः न्यूनदण्ड्यानाम् अधिकदण्डः इति वैषम्यभावः नासीत्। यथाकालप्रबोधिनाम् अर्थात् ते यस्मिन समये यत् कार्यं कर्तव्यं तस्मिन् तस्मिन् समुचिते काले तत् तत् कार्यं कर्तुं प्रबुद्धाः भवन्ति स्म। यथा युद्धं कर्तव्यं चेत् तत्क्षणे एव ते युद्धाय प्रस्तुतिं कुर्वन्ति स्म। कुत्रापि गमनीयं चेत् तत्क्षणे एव ते गमनाय प्रस्तुताः भवन्ति स्म। एवमेव तेषां कार्यस्य कालिकप्रज्ञा स्फुटा अवर्तत इत्यर्थः। तादृशानां रघुवंशीयानां राज्ञां वर्णनं कविः कर्तुं प्रयतते।

व्याकरणविमर्शः -

- यथाविधिहुताग्नीनाम् - हुता अग्नयो यैः ते हुताग्नयः इति बहुव्रीहिसमासः। यथाविधि हुताग्नयः यथाविधिहुताग्नयः इति सुप्सुपासमासः, तेषां यथाविधिहुताग्नीनाम्। एतत् रूपं षष्ठीबहुवचने भवति।
- यथाकामार्चितार्थिनाम् - कामम् अनतिक्रम्य यथाकामम् इति अव्ययीभावसमासः। अर्चिताः अर्थिनः यैस्ते अर्चितार्थिनः इति बहुव्रीहिः। यथाकामम् अर्चितार्थिनः यथाकामार्चितार्थिनः इति सुप्सुपासमासः, तेषां यथाकामार्चितार्थिनाम्। षष्ठीबहुवचने एतत् रूपं भवति।
- यथापराधदण्डानाम् - अपराधम् अनतिक्रम्य यथापराधम् इति अव्ययीभावसमासः। यथापराधं दण्डः येषां ते यथापराधदण्डाः इति बहुव्रीहिसमासः,तेषां यथापराधदण्डानाम्। षष्ठीबहुवचनान्तम् एतत् रूपम्।
- यथाकालप्रबोधिनाम् - कालम् अनतिक्रम्य यथाकालम् इति अव्ययीभावसमासः। यथाकालं प्रबोधिनः यथाकालप्रबोधिनः इति सुप्सुपासमासः, तेषां यथाकालप्रबोधिनाम्। षष्ठीबहुवचने भवति एतत् रूपम्।
- **प्रयोगपरिवर्तनम्** - (तेन मया) यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनां यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम् (रघूणाम् अन्वयः वक्ष्यते)।

पाठगतप्रश्नाः -६

३१. अग्नेः भेदान् उपभेदान् च लिखत।

३२. यथापराधदण्डानाम् इत्यस्य समासपुरःसरम् अर्थं लिखत।

३३. श्लोके उक्तानि चत्वारि विशेषणानि कं विशिंषन्ति।

३४. अग्नेः कति भेदाः

१) ५ २) ४ ३) ३ ४) २

३५. एतेषु कः न श्रौताग्निः-

१) दक्षिणाग्निः २) आवसथ्याग्निः ३) गार्हपत्याग्निः ४) आहवनीयग्निः

३६. अस्मिन् श्लोके रघुवंशीयनृपाणां कति विशेषणानि प्रदत्तानि-

१) त्रीणि २) चत्वारि ३) पञ्च ४) षट्

४.८) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम -

त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम्।

यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम्।।७।।

अन्वयः - (सः अहम्) त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मितभाषिणां यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनां (रघूणामन्वयं वक्ष्ये)।

अन्वयार्थः - सः अहं कविः त्यागाय दानाय सम्भृतार्थानां धनस्य संग्राहकाणां सत्याय सत्यरक्षायै मितभाषिणाम् अल्पभाषणशीलानां यशसे कीर्तये विजिगीषूणां विजयम् इच्छतां प्रजायै सन्तानाय गृहमेधिनां गृहस्थाश्रमं प्रविशतां रघूणाम् अन्वयं वक्ष्ये।

सरलार्थः - रघुवंशोत्पन्नाः राजानः दानाय धनानि संगृह्णन्ति स्म, सत्याय स्वल्पं भाषन्ते स्म, कीर्तये दिग्विजयं कुर्वन्ति स्म किञ्च सन्तानलाभाय विवाहम् अकुर्वन्।

तात्पर्यार्थः - अस्मिन् श्लोके उच्यते यत् ते नृपाः दानाद्यर्थं धनार्जनं कृतवन्तः। सामान्यतः लोके जनाः स्वभोगाय धनार्जनं कुर्वन्ति। परन्तु ते कदापि स्वार्थसिद्ध्ये धनसंग्रहं न कृतवन्तः। एवं ते सम्पदः सम्यक् उपयोगम् अकुर्वन्। तेन च तेषाम् अभ्युदयः एव जातः। अपि च ते सत्याय स्वल्पं भाषन्ते स्म। वस्तुतः वृथा बहुभाषणं न शोभते। सत्यकथनाय यावती भाषा अपेक्षिता तावती भाषा एव प्रशस्या अस्ति। ये बहु भाषन्ते तेषां वाचि मिथ्या तिष्ठति एव। अतः रघुवंशीया नृपाः स्वल्पं भाषितवन्तः। ते दिग्विजयं कृतवन्तः कीर्तिलाभाय। सामान्यराजानः धनादिभोगार्थम् एव राज्यजयं कुर्वन्ति। परन्तु ते केवलं कीर्तिं लब्धुम् एव राज्यानि जितवन्तः। अपि च ते सन्तानलाभाय गृहस्थाश्रमं प्रविष्टवन्तः।

अज्ञानिनः भार्यादिभोगाय विवाहं कुर्वन्ति। किन्तु रघुवंशीयराज्ञां सन्तानप्राप्तिः एव विवाहस्य कारणम् आसीत्। एतादृशानां नृपाणां चरितं कविः वर्णयितुं प्रवृत्तः इति श्लोकस्य अर्थः।

व्याकरणविमर्शः -

- सम्भृतार्थानाम् - सम्भृतः सञ्चितः अर्थः यैः ते सम्भृतार्थाः इति बहुव्रीहिसमासः, तेषां सम्भृतार्थानाम्। षष्ठीबहुवचने एतत् रूपम् अस्ति।
- मितभाषिणाम् - मितं स्वल्पं भाषणं शीलं येषां ते मितभाषिणः, तेषां मितभाषिणाम्। षष्ठीबहुवचने एतत् रूपम् अस्ति।
- विजिगीषूणाम् - विजेतुम् इच्छवः विजिगीषवः, तेषां विजिगीषूणाम्। अत्र जिधातोः सन्प्रत्ययः उप्रत्ययः च विहितः।
- गृहमेधिनाम् - गृहैः दारैः मेधन्ते संगमं कुर्वन्ति इति गृहमेधिनः, तेषां गृहमेधिनाम्। एतत् रूपं षष्ठीबहुवचनान्तम्।
- **प्रयोगपरिवर्तनम्** - (तेन मया) त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मितभाषिणां यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनां (रघूणाम् अन्वयः वक्ष्यते)।

पाठगतप्रश्नाः -७

३७. रघुवंशीयाः नृपाः कथं मितभाषिणः।

३८. मितभाषिणः इत्यस्य किं विग्रहवाक्यम्।

३९. प्रजायै गृहमेधिनाम् इति कथनेन कविः किं प्रकटयितुम् इच्छति।

४०. विजिगीषूणाम् इत्यत्र कः प्रत्ययः-

१) सन्प्रत्ययः २) यङ्प्रत्ययः ३) सुप्रत्ययः ४) यक्प्रत्ययः

४१. रघुवंशीयाः नृपाः कथं विवाहं कृतवन्तः -

१) कामभोगाय २) संसारपालनाय ३) सन्तानप्राप्तये ४) पित्रादेशपालनाय

४.९) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम -

शैशवेभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम्।

वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम्।।८।।

अन्वयः - (सः अहम्) शैशवे अभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणां वार्धके मुनिवृत्तीनाम् अन्ते योगेन तनुत्यजाम् (रघूणाम् अन्वयं वक्ष्ये)।

अन्वयार्थः - सः अहं कालिदासः शैशवे बाल्ये अभ्यस्तविद्यानाम् अधीतशास्त्राणां यौवने तारुण्ये विषयैषिणां भोगस्य इच्छुकानां वार्धके वृद्धत्वे मुनिवृत्तीनां वानप्रस्थाश्रमिणां तथा च अन्ते शरीरत्यागसमये योगेन परमात्मनः ध्यानेन तनुत्यजाम् शरीरत्यागिनां रघूणाम् अन्वयं वक्ष्ये।

सरलार्थः - रघुवंशीया नृपाः बाल्यकाले विद्याभासं कृतवन्तः। यौवनकाले विषयसुखम् अनुभूतवन्तः। वार्धककाले मुनिजीवनमार्गं स्वीकृतवन्तः। जीवनस्य अन्ते योगमार्गेण देहत्यागं कृतवन्तः।

तात्पर्यार्थः - अस्मिन् श्लोके कविः रघुवंशीयानां नृपाणां पुरुषार्थमयं सम्पूर्णं जीवनं वर्णयति। ते नृपाः स्वजीवने चतुरः आश्रमान् एव साधु पालितवन्तः इति अनेन श्लोकेन ज्ञायते। शैशवे ते सम्यग् विद्याभासं कृतवन्तः। विद्यार्जनम् एव ब्रह्मचर्याश्रमस्य मूलम्। अतः ब्रह्मचर्याश्रमः तैः साधु परिपालितः इति अवगम्यते। ततः परं तेषां यौवनकालः आगतः। तस्मिन् समये गृहस्थाश्रमं प्रविश्य ते विषयसुखम् अपि अनुभूतवन्तः। धर्मः अर्थः कामः इति त्रयं त्रिवर्गः इति उच्यते। एताभ्यां द्वाभ्याम् आश्रमाभ्याम् एव ते नृपाः एतं त्रिवर्गं साधितवान्। तदनन्तरं वार्धके मुनयः यथा जीवनम् अतिवहन्ति तथा ते नृपाः अपि जीवनम् अतिवहन्ति स्म। एतेन वानप्रस्थाश्रमं सन्न्यासाश्रमं च ते सम्यक् पालितवन्तः इति ज्ञायते। जीवनान्ते ते योगमार्गेण देहत्यागं कुर्वन्ति स्म अर्थात् ते मोक्षं प्राप्तवन्तः इत्यर्थः। मृत्युना शरीरत्यागः भवति चेत् पुनः जन्म भवति। किन्तु योगेन देहत्यागः भवति चेत् मोक्ष एव भवति। एवं तेषां सर्वे एव आश्रमाः सार्थकाः आसन्। अपि च तैः जीवने पुरुषार्थाः अपि प्राप्ताः आसन्। अनेन श्लोकेन कविः सनातनधर्मस्य सारं लीलया दर्शयति।

व्याकरणविमर्शः -

- अभ्यस्तविद्यानाम् - अभ्यस्ता विद्या यैः ते अभ्यस्तविद्याः इति बहुव्रीहिसमासः, तेषाम् अभ्यस्तविद्यानाम्। षष्ठ्या बहुवचने एतत् रूपम्।
- विषयैषिणाम् - विषयान् इच्छन्ति इति विषयैषिणः, तेषां विषयैषिणाम्। षष्ठीबहुवचनान्तं रूपमेतत्।
- मुनिवृत्तीनाम् - मुनीनां वृत्तिः व्यापारः येषां ते मुनिवृत्तयः इति बहुव्रीहिसमासः, तेषां मुनिवृत्तीनाम्। मुनिवृत्तिशब्दस्य षष्ठीबहुवचने इदं रूपं भवति।
- तनुत्यजाम् - तनुं त्यजन्ति इति तनुत्यजः इति उपपदसमासः, तेषां तनुत्यजाम्। तनुत्यज्-शब्दस्य षष्ठीबहुवचने इदं रूपम्। तनुं त्यक्तवताम् इत्यर्थः।

सन्धिकार्यम् -

- शैशवेभ्यस्तविद्यानाम् - शैशवे+अभ्यस्तविद्यानाम्
- योगेनान्ते - योगेन+अन्ते
- **प्रयोगपरिवर्तनम्** - (तेन मया) शैशवे अभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणां वार्धके मुनिवृत्तीनाम् अन्ते योगेन तनुत्यजाम् (रघूणाम् अन्वयः वक्ष्यते)।

पाठगतप्रश्नाः -८

४२. सूर्यवंशीयाः कथं देहं त्यजन्ति स्म।

४३. रघुवंशीयाः शैशवे किं कुर्वन्ति स्म।

४४. तनुत्यजाम् इत्यत्र विग्रहवाक्यं समासनाम च लिखत।

४५. कति आश्रमाः:-

१) ३ २) ४ ३) ५ ४) ६

४६. अभ्यस्तविद्यानाम् इत्यत्र कः समासः:-

१) बहुव्रीहिसमासः २) तत्पुरुषसमासः ३) द्वन्द्वसमासः

४) अव्ययीभावसमासः

४.१०) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम -

रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोपि सन्।

तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः।।९।।

अन्वयः - (सः अहम्) तनुवाग्विभवः सन् अपि तद्गुणैः कर्णम् आगत्य चापलाय प्रचोदितः सन् (रघूणाम् अन्वयं वक्ष्ये)।

अन्वयार्थः - सः अहं कालिदासः तनुवाग्विभवः अल्पवाक्सम्पत्तिवान् सन् अपि भवन् अपि तद्गुणैः रघुवंशीयानां गुणैः कर्णम् श्रोत्रम् आगत्य प्राप्य चापलाय चाञ्चल्याय प्रचोदितः प्रेरितः सन् रघूणाम् अन्वयं वक्ष्ये।

सरलार्थः - अहं कालिदासः अल्पज्ञानी अस्मि। तथापि रघुवंशीयानां नृपाणां महद्भिः गुणैः प्रेरितः सन् रघुवंशकाव्यं रचितुं प्रवर्तितः अस्मि।

तात्पर्यार्थः - रघुवंशीयानां वर्णनं पूर्वं वाल्मीक्यादिभिः कविभिः कृतम्। अतः स रघुवंशे लब्धप्रवेशः वर्तते इति कालिदासः पूर्वम् एव वर्णितवान्। किञ्च इतः पूर्वं चतुर्भिः श्लोकैः स तेषां आजन्मशुद्ध्यादीनां गुणानां वर्णनमपि कृतवान्। तथापि अस्मिन् श्लोके सः पुनः स्वस्य असामर्थ्यं कथयति। स वदति यत् रघुवंशीयानां जीवनवर्णनाय यावत् ज्ञानम् अपेक्षितम् अस्ति तावत् ज्ञानं तस्य नास्ति। अर्थात् सः असमर्थः अस्ति इत्येव तस्य अभिप्रायः। तथापि तेषां नृपाणां गुणाः यदा कविः श्रुतवान् तदा तैः गुणैः स प्रचोदितः सञ्जातः। अर्थात् तेषां चरितवर्णनाय तस्य मनसि महती इच्छा समुत्पन्ना। अत एव स रघुवंशकाव्यं कर्तुं प्रवर्तते इति श्लोकस्य अस्य तात्पर्यम्।

व्याकरणविमर्शः -

- तनुवाग्विभवः - वाचां विभवः वाग्विभवः इति तत्पुरुषसमासः। तनुः वाग्विभवः यस्य सः तनुवाग्विभवः इति बहुव्रीहिसमासः।
- तद्गुणैः - तेषां गुणाः तद्गुणाः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः,तैः तद्गुणैः। तृतीयायाः बहुवचने एतत् रूपं भवति।
- चापलाय - चपलस्य भावः चापलं, तस्मै चापलाय। चतुर्थ्येकवचनान्तं रूपम्।
- वक्ष्ये - ब्रूधातोः लृटि उत्तमपुरुषैकवचने वक्ष्ये इति रूपम्।
- आगत्य- आपूर्वकात् गम्धातोः ल्यप्प्रत्यये आगत्य इति रूपं भवति। अस्य अव्ययपदवत् प्रयोगः भवति।

सन्धिकार्यम् -

- रघूणामन्वयम् - रघूणाम्+अन्वयम्
- तनुवाग्विभवोऽपि - तनुवाग्विभवः+अपि
- कर्णमागत्य - कर्णम्+आगत्य
- **प्रयोगपरिवर्तनम्** - (तेन मया) तनुवाग्विभवेन सता अपि तद्गुणैः कर्णम् आगत्य चापलाय प्रचोदितेन (रघूणाम् अन्वयः वक्ष्यते)।

विशेषालोचना - श्लोकानां कश्चन विभागः वर्तते। यदि एकेन एव श्लोकेन वाक्यस्य समाप्तिः भवति तर्हि तत् मुक्तकम् इति उच्यते। यदि द्वयोः श्लोकयोः मध्ये परस्परं सम्बन्धः वर्तते तर्हि तत् युग्मकम् इति कथ्यते। यदि त्रयाणां श्लोकानां मध्ये सम्बन्धः अस्ति तर्हि तत् सान्दानतिकम् इत्युच्यते। यदि चतुर्णां श्लोकानां मध्ये सम्बन्धः अस्ति तर्हि तत् विशेषकम् इत्युच्यते। ततः अधिकानां श्लोकानां मध्ये सम्बन्धः अस्ति चेत् तत् कुलकम् इत्युच्यते। अत्रापि सोहमाजन्म इत्यादिश्लोकात् रघूणामन्वयं वक्ष्ये इति श्लोकपर्यन्तं पञ्चानां श्लोकानां मध्ये सम्बन्धः अस्ति। अतः अत्र कुलकं वर्तते इति वक्तुं शक्यते।

पाठगतप्रश्नाः -९

४७. कविः कथं रघुवंशकाव्यलेखने प्रवृत्तः।

४८. तनुवाग्विभवः इत्यस्य विग्रहवाक्यं समासनाम च लिखत।

४९. अत्र कुलकलक्षणं कथम् अन्वेति - दर्शयत।

५०. चत्वारः श्लोकाः परस्परं सम्बद्धाः चेत् किम् उच्यते

१) कुलकम् २) सान्दानातिकम् ३) मुक्तकम् ४) विशेषकम्

५१. वक्ष्ये इत्यत्र कः धातुः-

१) वद् २) वच् ३) ब्रू ४) व्रज्

४.११) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम -

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः।
हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा।।१०।।

अन्वयः - तं सदसद्व्यक्तिहेतवः सन्तः श्रोतुम् अर्हन्ति, हि हेम्नः विशुद्धः श्यामिका अपि वा अग्नौ संलक्ष्यते।

अन्वयार्थः - तं रघुवंशनामकं प्रबन्धं सदसद्व्यक्तिहेतवः गुणदोषविभागकर्तारः सन्तः विद्वांसः श्रोतुम् आकर्णयितुम् अर्हन्ति योग्या भवन्ति हि यतो हि हेम्नः सुवर्णस्य विशुद्धिः निर्दोषरूपं श्यामिकापि वा लोहान्तरसंसर्गात्मकः दोषः अपि वा अग्नौ वह्नौ संलक्ष्यते संदृश्यते।।

सरलार्थः - रघुवंशप्रबन्धं प्राज्ञाः एव श्रोतुम् अर्हन्ति। यतो हि ते एव काव्यस्य गुणं दोषं च सम्यक् अवगच्छन्ति। सुवर्णस्य विशुद्धिः दोषः वा अग्नौ एव सम्यक् परिलक्ष्यते।

तात्पर्यार्थः - अस्मिन् श्लोके कालिदासः रघुवंशकाव्यस्य अधिकारिविषये आलोचयति। सर्वे रघुवंशकाव्यं पठितुं नार्हन्ति। प्राज्ञाः अर्थात् सम्यक् गुणदोषविवेचकाः एव अस्य अधिकारिणः भवन्ति। ये गुणदोषयोः विवेचनां कर्तुं न जानन्ति ते दोषस्थाने गुणग्रहणं किञ्च गुणस्थाने दोषग्रहणं च कुर्वन्ति। तेन ते काव्यस्य यथायुक्तम् अर्थं प्राप्तुं न शक्नुवन्ति। किन्तु प्राज्ञाः गुणान् दोषान् च सम्यक् अवगम्य यथार्थं गृह्णन्ति। अत्र कविः एकं दृष्टान्तम् अपि प्रयच्छति। सुवर्णस्य विशुद्धिः दोषः वा सामान्यतया न अवगम्यते। किन्तु यदि तत् सुवर्णम् अग्नौ स्थाप्यते तदा तस्य गुणः दोषः वा परिलक्ष्यते। यथा अग्निः निष्पक्षपातेन सुवर्णस्य गुणं दोषं च प्रकाशयति तथा प्राज्ञाः अपि काव्यस्य गुणान् दोषान् च द्योतयन्ति। अस्मिन् श्लोके कविः स्वकाव्यस्य गुणदोषपरीक्षां प्राज्ञाः कर्तुं शक्नुवन्ति इति वदति। तेन स प्राज्ञैः उक्तस्य दोषस्य ग्रहणमपि करिष्यति इति ज्ञायते। एतेन कालिदासस्य एकः महागुणः सूचितः भवति।

व्याकरणविमर्शः -

- सदसद्व्यक्तिहेतवः - सच्च असच्च सदसती इति इतरेतरद्वन्द्वसमासः। सदसतोः व्यक्तिः सदसद्व्यक्तिः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। सदसद्व्यक्तेः हेतवः सदसद्व्यक्तिहेतवः इति षष्ठीसमासः।
- श्रोतुम् - श्रुधातोः तुमुन्प्रत्यते श्रोतुम् इति रूपम्।
- अर्हन्ति - अर्ह्-धातोः लटि प्रथमपुरुषबहुवचने अर्हन्ति इति रूपम्।
- विशुद्धिः - विपूर्वकात् शुध्-धातोः क्तिन्प्रत्यये विशुद्धिशब्दः निष्पद्यते।
- संलक्ष्यते - सम्-पूर्वकात् लक्ष्-धातोः कर्मणि लटि प्रथमपुरुषैकवचने संलक्ष्यते इति रूपम्।

सन्धिकार्यम् -

- श्रोतुमर्हन्ति - श्रोतुम्+अर्हन्ति
- ह्यग्नौ - हि+अग्नौ
- श्यामिकापि - श्यामिका+अपि
- **अव्ययपरिचयः** - अस्मिन् श्लोके हि अपि वा इति त्रीणि अव्ययपदानि।
- **प्रयोगपरिवर्तनम्** - सदसद्व्यक्तिहेतुभिः सद्भिः स श्रोतुम् अर्ह्यते। हि हेम्नः विशुद्धिं श्यामिकाम् अपि वा अग्नौ संलक्ष्यन्ति।

अलंकारालोचना - यथा अग्निः सुवर्णस्य गुणं दोषं च सम्यक् प्रकाशयति तथैव प्राज्ञाः अपि काव्यस्य गुणं दोषं च प्रकाशयति। अत्र प्राज्ञाः अग्निना उपमिताः। उपमानवाचकशब्दः यथा। अतः अत्र उपमालंकारः अस्ति।

पाठगतप्रश्नाः -१०

५२. रघुवंशकाव्यपठने कः अधिकारी।

५३. अत्र प्राज्ञाः केन उपमिताः।

५४. सदसद्व्यक्तिहेतवः इत्यत्र समासनाम विग्रहवाक्यं च लिखत।

५५. श्लोके अग्निपदं किंवाचकम्-

१) उपमावाचकम् २) उपमानवाचकम् ३) उपमेयवाचकम् ४) सदृशधर्मवाचकम्

पाठसारः

कार्यस्य निर्विघ्नं परिसमाप्तये मङ्गलम् आचरन्ति शिष्टाः। अतः महाकविः कालिदासः अपि काव्यस्य आदौ मङ्गलाचरणं करोति। अत्र सः शब्दार्थयोः स्पष्टज्ञानाय वागर्थौ इव सम्पृक्तौ जगतः पितरौ पार्वतीं परमेश्वरं च वन्दते। मङ्गलं विधाय स रघुवंशकाव्यरचनायां स्वीयम् असामर्थ्यं प्रकटयति। स मन्दमतिः अस्ति। अतः यथा लघुनौकया दुस्तरसमुद्रतरणम् असम्भवं तथा मन्दमतिना तेन अपि रघुवंशकाव्यरचना दुष्करा भवति। यथा वामनः उपरि स्थितं फलं प्राप्तुं न शक्नोति तथा कविना अपि रघुवंशकाव्यं रचयितुं न शक्यते। किन्तु व्यासवाल्मीक्यादयः पूर्वं रघुवंशीयानां चरितं वर्णितवन्तः। तस्मात् कार्यं सुकरं सञ्जातम् इति कविः स्वीकृतवान्। ततः च रघुवंशीयानां नृपाणां सामान्यतया वर्णनं कृतवान् कालिदासः। जन्मनः शुद्धाः ते फलप्राप्तिपर्यन्तं निरन्तरं कर्म सम्पादयन्ति स्म। तेषां राज्यस्य सीमा समुद्रः आसीत्। अपि च स्वर्गं प्रति तेषां गमनागमनम् आसीत्। ते शास्त्रानुसारं धर्माचरणम् अकुर्वन्। याचकेभ्यः अभीष्टं वस्तु यथायथम् अयच्छन्। तेषां शासनकाले ये अपराधं कृतवन्तः ते दण्डं प्राप्तवन्तः। यदा प्रयोजनं तदा ते कार्याय प्रबुद्धाः अपि भवन्ति स्म। ते त्यागाय धनसंग्रहं सत्यरक्षणाय

मितभाषणं कीर्तये राज्यजयं सन्तानाय च परिणयं कृतवन्तः। शैशवे तैः विद्याभ्यासः कृतः। यदा ते यौवनं सम्प्राप्ताः तदा विषयसुखम् अनुभूतवन्तः। वार्धके ते मुनिवत् जीवनं यापितवन्तः। जीवनान्ते च योगमार्गेण देहं त्यक्तवन्तः अर्थात् मोक्षं प्राप्तवन्तः। अनेन तेषां जीवनं पुरुषार्थचतुष्टयसम्वलितम् आसीत् इति स्पष्टं ज्ञायते। एवंविधानाम् एतेषां महारितानां वर्णनं कर्तुम् असमर्थः सन् अपि कविः तेषां गुणैः प्रेरितः सन् रघुवंशकाव्यं रचयति इति कविः स्वविनम्रताम् अपि प्रकटितवान्। एतत् रघुवंशकाव्यं प्राज्ञाः एव पठितुं शक्नुवन्ति। यतो हि ते एव काव्यस्य दोषं गुणं च सम्यक् गृह्णन्ति। यथा सुवर्णस्य गुणः दोषः वा अग्नौ सम्यक् परिलक्षितः भवति।

पाठान्तप्रश्नाः -

१. रघुवंशस्य मङ्गलश्लोकं व्याख्यात।

२. कालिदासः स्वस्य असामर्थ्यं कथं प्रकटितवान्।

३. रघुवंशीयनृपाणां पुरुषार्थचतुष्टयपूर्णं जीवनं वर्णयत।

४. उपमालङ्कारविषये लघुटिप्पणीं रचयत।

५. श्लोकाः कतिविधाः भवन्ति। तेषां भेदान् वर्णयत।

६. रघुवंशीयानां कानिचन चत्वारि विशेषणानि वर्णयत।

७. रघुवंशीयाः जीवने चतुर्वर्गं कथं साधितवन्तः - विचारयत।

८. तं सन्तः इत्यादिश्लोके उपमालङ्कारस्य समन्वयं दर्शयत।

९. स्तम्भयोः लिखितान् परस्परसम्बद्धान् मेलयत।

स्तम्भः-क	स्तम्भः-ख
१. पार्वतीपरमेश्वरौ	१. कालिदासः
२. रघुवंशम्	२. शैशवे
३. उडुपम्	३. वागर्थौ
४. आनाकरथवर्त्मानः	४. वार्धके
५. वज्रम्	५. सन्तः
६. विद्याभ्यासः	६. लघुनौका
७. मुनिवृत्तिः	७. सूचीविशेषः
८. अधिकारी	८. रघुवंशीयाः नृपाः

उत्तरम् - १-३, २-१, ३-६, ४-८, ५-७, ६-२, ७-४, ८-५

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तराणि-१

१. कविः वागर्थप्रतिप्रत्तये पार्वतीपरमेश्वरौ वन्दते।

२. पार्वतीपरमेश्वरौ वागर्थौ इव सम्पृक्तौ।

३. माता च पिता च पितरौ इति एकशेषः।

४. प्रस्तुते श्लोके उपमालङ्कारः अस्ति।

५. २

६. ३

७. ३

८. १

९. ४

१०. १

उत्तराणि-२

११. कविः स्वमतिं लघुनौकया उपमाति। रघूणां चरितस्य उपमानं कविना सागरः इति प्रदत्तम्।

१२. मोहाद्+उडुपेन+अस्मि

१३. तरीतुम् इच्छुः इत्यर्थः।

१४. प्रस्तुते श्लोके सूर्यवंशः दुस्तरसमुद्र इव स्वमतिः लघुनौका इव इति कविः प्रयोगं कृतवान्। अतः अत्र सूर्यवंशः स्वमतिः च उपमेयवाचकं पदद्वयं भवति। दुस्तरसमुद्रः लघुनौका च उपमानवाचके द्वे पदे भवतः। लघुनौकया यथा दुस्तरसमुद्रस्य तरणम् असम्भवं तथा कवेः मत्या रघुवंशीयानां चरितवर्णनम् असम्भवम् इति सादृश्यम्। अतः अत्र उपमालङ्कारः वर्तते।

१५. ३

उत्तराणि-३

१६. कविः आत्मानं वामनेन उपमाति।

१७. उपरि स्थितं फलं प्रांशुना लब्धुं शक्यते।

१८. इव इति अव्ययपदं सादृश्यार्थकम्।

१९. प्रांशुना लभ्यं प्रांशुलभ्यमिति तृतीयातत्पुरुषसमासः,तस्मिन् प्रांशुलभ्ये।

२०. २

उत्तराणि-४

२१. वज्रबिद्धे रत्ने सूत्रस्य गतिः प्रतिबन्धकविहीना भवति।

२२. वज्रं नाम मणिभेदकः सूचीविशेषः।

२३. सूत्रस्य+इव+अस्ति।

२४. व्यासवाल्मीक्यादयः पूर्वसूरिणः।

२५. ३

उत्तराणि-५

२६. नाकात् आ आनाकम् इति अव्ययीभावसमासः। रथस्य वर्त्म रथवर्त्म इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। आनाकं रथवर्त्म येषां ते आनाकरथवर्त्मानः इति बहुव्रीहिसमासः, तेषाम् आनाकरथवर्त्मनाम्। अस्यार्थः स्वर्गपर्यन्तं रघुवंशीयानां नृपाणां रथमार्गः आसीत् इति। अर्थात् स्वर्गं प्रत्यपि तेषां गमनागमनम् आसीत्। एवं ते इन्द्रस्य मित्राणि आसन् इति स्फुटं भवति।

२७. रघुवंशीयनृपाणां राज्यस्य सीमा समुद्रः आसीत्।

२८. सः+अहम्+आजन्मशुद्धानाम्+आफलोदयकर्मणाम्

२९. १

३०. २

उत्तराणि-६

३१. अग्निः द्विविधः भवति- श्रौताग्निः स्मार्ताग्निः च। श्रौताग्नेः त्रयः भेदाः सन्ति- दक्षिणाग्निः आहवनीयाग्निः गार्हपत्याग्निः च। स्मार्ताग्नेः अपि द्वौ भेदौ- शम्याग्निः आवसथ्याग्निः च।

३२. अपराधम् अनतिक्रम्य यथापराधम् इति अव्ययीभावसमासः। यथापराधं दण्डः येषां ते यथापराधदण्डाः इति बहुव्रीहिसमासः,तेषां यथापराधदण्डानाम्। अस्य पदस्य अर्थः भवति - अपराधः कृतः चेत् तदपराधानुसारेण अपराधकारिभ्यः ते दण्डान् यच्छन्ति स्म। तेषां शासनकाले अपराधं कृत्वा कोपि निर्दण्डः न तिष्ठति स्म। तेन अधिकदण्ड्यानां न्यूनदण्डः न्यूनदण्ड्यानाम् अधिकदण्डः इति वैषम्यभावः नासीत्।

३३. एतानि चत्वारि विशेषणानि रघुवंशीयान् नृपान् विशिंषन्ति।

३४. ४

३५. २

३६. २

उत्तराणि-७

३७. रघुवंशीयाः नृपाः सत्याय मितभाषिणः।

३८. मितं स्वल्पं भाषणं शीलं येषां ते मितभाषिणः, तेषां मितभाषिणाम्।

३९. रघुवंशीयाः नृपाः सन्तानलाभाय गृहस्थाश्रमं प्रविष्टवन्तः। अज्ञानिनः भार्यादिभोगाय विवाहं कुर्वन्ति। किन्तु रघुवंशीयराज्ञां सन्तानप्राप्तिः एव विवाहस्य कारणम् आसीत्।

४०. १

४१. ३

उत्तराणि-८

४२. सूर्यवंशीयाः योगेन देहं त्यजन्ति स्म।

४३. रघुवंशीयाः शैशवे विद्याभासं कृतवन्तः।

४४. तनुं त्यजन्ति इति तनुत्यजः इति उपपदसमासः, तेषां तनुत्यजाम्।

४५. २

४६. १

उत्तराणि-९

४७. कविः रघुवंशीयानां गुणैः प्रचोदितः रघुवंशकाव्यलेखने प्रवृत्तः।

४८. वाचां विभवः वाग्विभवः इति तत्पुरुषसमासः। तनुः वाग्विभवः यस्य सः तनुवाग्विभवः इति बहुव्रीहिसमासः।

४९. यत्र चतुर्भ्यः अधिकानां श्लोकानां मध्ये सम्बन्धः अस्ति चेत् तत् कुलकम् इत्युच्यते। अत्रापि सोहमाजन्म इत्यादिश्लोकात् रघूणामन्वयं वक्ष्ये इति श्लोकपर्यन्तं पञ्चानां श्लोकानां मध्ये सम्बन्धः अस्ति। अतः अत्र कुलकं वर्तते इति वक्तुं शक्यते।

५०. ४

५१. ३

उत्तराणि-९

५२. सन्तः रघुवंशकाव्यपठने अधिकारिणः।

५३. अत्र प्राज्ञाः अग्निना उपमिताः।

५४. सच्च असच्च सदसती इति इतरेतरद्वन्द्वसमासः। सदसतोः व्यक्तिः सदसद्व्यक्तिः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। सदसद्व्यक्तेः हेतवः सदसद्व्यक्तिहेतवः इति षष्ठीसमासः।

५५. २

॥ इति चतुर्थः पाठः ॥